

El castell de Vilademàger (La Llacuna, l'Anoia): arqueologia d'una fortificació comtal (segles x-xv)

Mireia Sabaté Balada¹, Cristian Folch Iglesias²

Rebut: 26-11-2018
Acceptat: 03-12-2018

Resum

Amb aquest text es presenten els primers resultats de la intervenció arqueològica duta a terme al castell de Vilademàger durant la primavera de l'any 2017. Les excavacions al sector més septentrional de la fortificació han permès documentar i datar amb una certa precisió tot un conjunt d'estructures localitzades en aquesta zona, que corresponen al primer castell documentat al segle x, i estudiar la seva evolució durant tota l'Edat Mitjana fins que s'abandona al segle xv.

Paraules clau: castell; Alta Edat Mitjana; arqueologia

Abstract. *Vilademàger's Castle (La Llacuna, l'Anoia): archaeological survey of a medieval fortification (10th-15th centuries)*

The first results of an archaeological survey in spring 2017 at the Vilademàger castle are reported. Excavations at the northernmost part of the fortification made it possible to document and to date with some degree of precision the whole set of structures in this site which are linked to the first castle — documented back to the 10th century — and, moreover, to study its evolution throughout the Middle Ages up until the 15th century when it was abandoned.

Keywords: castle; Early Middle Age; archaeology

SABATÉ BALADA, Mireia; FOLCH IGLESIAS, Cristian. «El castell de Vilademàger (La Llacuna, l'Anoia): arqueologia d'una fortificació comtal (segles x-xv)». *Treballs d'Arqueologia*, 2018, núm. 22, p. 135-154. DOI: 10.5565/rev/tda.80

1. Introducció

Els resultats que es presenten en aquest text, tenen el seu origen en un projecte previ executat l'any 2016 pel Servei de

Patrimoni Arquitectònic Local de la Diputació de Barcelona que va realitzar una intervenció a la torre i al contrafort del castell de Vilademàger, en el marc d'un projecte integral d'excavació i restauració

1. ArqueoVitis SCCL. miresabate@gmail.com

2. Grup de recerca consolidat Ocorde, UAB (2017SGR805). folch1972@hotmail.com

dirigit per l'arquitecte Jose Luis Botey i per l'arqueòleg Javier Fierro Macía.

Posteriorment a aquesta intervenció, es proposà per part de l'ajuntament de la Llacuna i finançat pel SPAL, un projecte nou que inclogués la consolidació de part de les restes perimetrals visibles i l'excavació de tota l'àrea adjacent i de la banda septentrional de la torre i el contrafort. Aquest projecte, desenvolupat durant la primavera de 2017, tenia com a objectiu principal resseguir la traça dels murs que ja es veien i poder realitzar una excavació arqueològica en extensió per tal de documentar estructures i materials que aportessin més informació sobre la funció i cronologies d'aquest recinte primerenc.

2. Situació geogràfica

El castell es localitza al terme de la Llacuna, al sud-oest de la comarca de l'Anoia. És un dels municipis més extensos de la comarca, amb una superfície de 52,23 km². El terme és limítrof amb les comarques de l'Alt Penedès —amb Sant Joan de Mediona, a l'est, Font-rubí, al sud-est, i Torrelles de Foix i Pontons al sud—, amb l'Alt Camp —amb Querol, al sud-oest— i, dins l'Anoia, afronta amb els termes d'Orpí i Santa Maria de Miralles, al nord. Comprèn la vall de la riera de la Llacuna, solc obert a l'interior de la Serralada Prelitoral, drenat per torrenteres que originen el riu de Bitlles i, al sud, s'alcen les serres dels Esgavellats, d'Ancosa, de la Llacuna i de Puigfred amb els cims del Puig Castellar (942 m) i el Puig de Solanes (914 m) (figura 1).

El castell de Vilademàger està situat al cim del puig de Màger, en un dels esperons rocosos de la serra de la Llacuna, ocupant un altiplà d'uns 145 m de llargà-

ria circumdat de cingles a una cota màxima de 749 msnm. L'àrea més primitiva del conjunt, objecte de les intervencions arqueològiques, es troba al sector més meridional de l'altiplà (figura 2).

El conjunt castral es troba situat al vessant nord de la Serra, a la banda sud-est de la vall de la Llacuna, des d'on es divisa, a ponent, el nucli de la Llacuna (a 1,5 km de distància), a mestral, la serra de Fontfregona —que tanca la vall de la Llacuna pel nord— i la serra de Queralt i Miralles al nord de la vall de Miralles, a gregal una part de les serres que envolten la Conca d'Òdena i Montserrat. Visualment està connectat amb altres castells i torres de guaita contemporànies, com ara el castell de Miralles (Miralles), el de Sant Jaume de Queralt (Bellprat), i també amb el d'Aguiló (Aguiló); tots ells en direcció nord-oest seguint el pas des de la Panadella passant per Santa Coloma de Queralt. Aquest pas circumdat per aquests castells era ja conegut des de l'antiguitat com una via de comunicació des de la zona de Santa Coloma vers el Penedès, una ruta molt activa també a nivell ramader, atès que forma part d'una de les vies que travessen el Principat des dels Pirineus fins la costa.

Pel que fa a intervencions a la zona primitiva del castell i a les restes de la torre mestra, a banda de la neteja de part de l'enderroc i vegetació duta a terme durant els treballs dels anys vuitanta, no ha estat fins a l'actualitat que s'hi ha realitzat cap tasca.

Entre els anys 1973-1976 i 1986-1989 el Servei de Catalogació i Conservació de Monuments de la Diputació de Barcelona, actualment el Servei de Patrimoni Arquitectònic Local de la mateixa Diputació (SPAL), varen realitzar diverses intervencions de condicionament i restauració del conjunt. Aquests treballs van servir per millorar els sistemes de se-

Figura 2. Vista del cim on està situat el castell.

Cal situar la construcció del castell en el context de la conquesta comtal al segle x. A Catalunya, es documenten els primers castells a partir del segle IX, sobretot en la zona del Pallars i la Ribagorça i posteriorment en l'avenç de la frontera des de la Cerdanya i l'Urgell en el context de la conquesta que impulsà Guifré el Pilós (Martí, 1995). A partir del segle x s'inicia l'expansió protagonitzada pels comtes de Barcelona més enllà dels rius Llobregat i Cardener, una conquesta que comportà l'establiment d'una xarxa castrenal original, formada per desenes de castells termenats que s'implantaràn a les comarques de ponent dels comtats de Barcelona i Manresa (Martí, 1992; Batet, 1996; Gibert, 2018: 109-163). És en aquestes fortificacions tingudes per l'aristocràcia i per les institucions properes al poder comtal on apareixen les primeres tinençes feudals i castlanies. Els personatges que les gestionen, denominats cast-

lans habitualment per la documentació del segle XI, són els representants dels seus titulars alodials o feudals que els detenen per dret de conquesta o transacció i pertanyen, en tot cas, a les mateixes famílies que els posseeixen i que es consideren plenament feudals. Des de la segona meitat del segle x serà aquest model d'organització militar finançat amb l'obtenció de rendes eclesiàstiques el que s'instauri progressivament a totes les fronteres comtals (Martí, 2004).

En el cas del castell de Vilademàger aquest apareix documentat en poques fonts al segle x. Se cita per primera vegada l'any 987 (...*castro que vocant Uilla de Maier...*), on s'esmenta com una de les afrontacions en la donació que el comte Borrell II fa a l'església de Sant Pere de Vic d'unes terres situades al castell de Miralles (Ordeig, 1999: doc. 1512). Poc més tard, l'any 996 figura com un dels límits dels castells de Montagut, Querol i Pi-

nyana, al document de venda que Sendred de Gurb fa a Hug de Cervelló (AADD, 1992).

A partir del segle XI els textos que es refereixen al castell sovintegen. Així en diversos documents del Monestir de Sant Llorenç del Munt sobre Terrassa, seu de la que depenia el priorat de Santa Maria situat a la Llacuna, d'inicis del segle XI, trobem esmentat el *kastro Uilla de Maier* (Puig, 1995: doc. 139). Durant tot aquest segle el castell romaní en poder de la casa comtal de Barcelona. Així, el 1022 la comtessa Ermessenda i el seu fill, Berenguer Ramon, infeudaren el castell a Bernat Sendred de Gurb-Queralt, el qual, posteriorment, entre els anys 1039 i el 1049, jura fidelitat als comtes Ramon Berenguer i a la seva esposa Elisabet com a castlà de Vilademàger. Aquesta castlania, més endavant, passa al fill de Bernat, Oliver, tal i com ho demostra l'acte de vassallatge fet per aquest als comtes Ramon Berenguer i la seva muller Almodis. Uns anys més tard, el 1066 Guillem Bernat, germà d'Oliver, reitera el jurament de vassallatge fet per la família Gurb-Queralt als comtes de Barcelona. Finalment, el 1079, aquesta fortificació passa a la família dels Cervelló que estava emparentada amb els Gurb-Queralt (AADD, 1992: 430).

En el segle XII també coneixem diversos documents on s'esmenta el castell. En aquest sentit, el 1154 Ramon Berenguer IV va fer donació de les terres de «l'Espluga d'Ancosa» —una plana a l'oest de la vall de la Llacuna— al monestir de Santa Maria de Valldaura (Cerdanyola del Vallès) (Udina, 1948: doc. 56), on possiblement van iniciar una construcció i van decidir traslladar una part de la comunitat. Dos anys més tard, Guillem Alemany de Cervelló, castlà del castell de Vilademàger, i la seva esposa Saurina donen

també terres de «l'Espluga d'Ancosa» a Santa Maria de Valldaura (Udina, 1948: doc. 64). Així mateix, l'any 1161 el bisbe de Barcelona Guillem de Torroja, concedeix l'exempció del pagament del delme que el monestir de Santa Maria de Valldaura havia de satisfer a l'església de Sant Pere de Vilademàger, per les terres i possessions que els monjos tenien a Ancosa i a d'altres llocs del terme d'aquesta parròquia (Udina, 1948: doc. 97). És en aquest document que trobem una referència explícita a l'església de Sant Pere de Màger, malgrat que se suposa que seria una construcció anterior. El 1168, però, la comunitat rebé el lloc de Santes Creus, on es va traslladar definitivament el monestir, i a Ancosa hi restà només un gran domini i una granja monacal. La nissaga dels Vilademàger era propietària de diversos llocs, entre els quals hi havia el territori exempt que formava la quadra de Vilademàger, la qual el 1162 fou donada per Pere Bernat de Vilademàger a l'orde de l'Hospital (AADD, 1992: 430). Finalment, en testar l'any 1193, Guerau Alemany llegarà el castell de Vilademàger al seu fill, Guillem de Cervelló (Rius i Serra, 1947: doc 587). D'aquest passà a Guerau de Cervelló i després a la seva filla Felipa.

Al segle XIII el castell va passar a la branca dels Cervelló originada per Berenguer, fill de Ramon Alemany de Cervelló i el 1255 el senyorejava Guillem de Cervelló, al qual succeí Guerau de Cervelló el 1269 (AADD, 1992: 430). A mitjans del segle XIV el castell formava part de la baronia de la Llacuna, que incloïa la vila que duu aquest nom, el castell i terme de Vilademàger i el de Pontils.

Al segle XV els barons de la Llacuna-Vilademàger tingueren el seu apogeu social i econòmic amb el matrimoni de Berenguer Arnau III, que es casà amb Joana

de Castre-Pinós, baronessa de Castre i de Peralta. Així, el seu fill Berenguer Arnau IV reuní la baronia de la Llacuna-Vilademàger i les possessions de la seva mare, esdevenint vescomte d'Illa i baró de Castre i de Peralta (Miquel, 2000: 50-52).

Finalment, ja en època moderna, la propietat va passar de la família dels Cervelló als Montcada, amb el matrimoni entre Margarida, cap de la família dels Cervelló i hereva de la baronia de la Llacuna-Vilademàger, i Francesc de Montcada, comte d'Osona i vescomte de Cabrera (Miquel, 2000: 52). Posteriorment, al segle XVIII, amb el matrimoni de Teresa de Montcada i Luis Antonio Fernández de Córdoba (Miquel, 2000 52), aquestes possessions passaren a mans dels ducs de Medinaceli per, finalment, l'any 1831 la possessió de la baronia de la Llacuna ésser compartida pel marquès d'Aitona i el de Moja (AADD, 1992: 430).

Malgrat que el recinte castral havia anat perdent protagonisme en relació al poble de la Llacuna, l'església de Sant Pere de Màger va continuar exercint les funcions de parròquia dels habitants del nucli, fins a la construcció de l'actual església de Santa Maria de la Llacuna el 1734, al lloc que ocupava l'antic hospital i capella dedicada a Santa Maria de Natzaret (Lacuesta et al., 1990: 342). Tot i això, l'església del castell continua sent un dels punts neuràlgics dins les tradicions del terme, sobretot fins als anys vuitanta del segle passat, moment en què va desaparèixer el rector i, amb ell, la casa rectoral.

A banda dels usos religiosos de l'emplaçament, per l'existència de l'església, el recinte del castell tingué un altre moment protagonista al segle XVIII. Gràcies a recents investigacions realitzades per aficionats locals arrel d'una estrofa dels goigs del Sant Crist, hem pogut conèixer que al

juliol de 1719 hi hagué una petita batalla entre partidaris i detractors de l'ocupació borbònica després de la Guerra de Successió en el lloc del castell de Vilademàger; d'aquesta batalla, que finalitzà el 28 de juliol de 1719, en sortí vencedora la facció borbònica contra més d'un centenar de miquelets comandats sota l'òrbita de personatges com Carrasclat, Bernic o Tomeu de Pollina (Giménez, 2005).

4. Les intervencions arqueològiques

L'excavació realitzada a l'interior de la torre mestra durant l'any 2016, en el marc de les intervencions de consolidació d'aquesta, va proporcionar un conjunt d'informacions molt interessants pel seu estudi (AADD, 2016). Aquest edifici està situat a l'extrem sud de la fortificació, al costat oest de l'estret istme que comunica la península on s'aixeca el castell amb la serralada de La Llacuna, i va ser bastit sobre un esperó rocós, al límit del penya-segat, sobre uns afloraments de la roca en forma de petites agulles que són visibles a la base del mur dels costats nord i est i al terreny que precedeix la fortificació al sud. A més, aquesta abrupta topografia va ser realçada a migdia amb la formació d'un vall retallat a la roca. Actualment la topografia original i alguns nivells coetanis estan alterats per la construcció, als anys setanta del segle passat, d'una pista habilitada pel pas de vehicles, localitzada a l'est d'aquesta torre mestra i per l'acumulació de terres d'aportació eòlica.

La torre es conserva en un estat ruïnós i molt fragmentari, tot assolint una alçària d'uns 16 m aproximadament en la zona millor conservada. El nivell inferior presenta, a l'interior, una planta gairebé quadrada, de 3,26 m per 3,60 m, mentre

que a l'exterior la banda que dona al sud és semicircular, similar a una bestorre, amb la resta de murs rectilinis que defineixen dues arestes als angles nord-est i nord-oest. Dels pisos superiors només es conserva un testimoni en forma de punxa, que permet veure que a partir de la planta baixa la torre era semicircular tant per l'interior com per l'exterior, si més no a l'únic tram conservat que correspon a l'extrem sud-est de la construcció (AADD, 2016).

Per l'alçada i paraments conservats es pot suposar que l'edifici estava compartimentat en tres pisos: la planta baixa té uns 6 m d'altura i seria inaccessible des de l'exterior; la porta elevada se situaria al primer pis i a sobre seu encara hi podria haver un segon pis i la coberta. La torre possiblement estaria rematada per merlets, amb una alçada total de més de 17 m.

La torre va ser construïda amb dos paraments de blocs de pedra calcària col·locada en filades horitzontals amb un rebliment intern, d'una mida semblant a les que conformen les façanes, ben col·locades en capes i lligades amb morter de calç. Els murs laterals amiden 1,40 m de gruix i la façana exterior, de planta arrodonida, 3 m. Les pedres van ser col·locades amb tascons i llosetes per regularitzar les filades i s'hi identifiquen 3 mòduls diferents. A la planta baixa, la cara semicircular, orientada al sud, va ser feta amb blocs rectangulars de mida mitjana i gran, alguns dels quals fan 0,4 m d'alt per 1,80 m de llarg. Als costats rectes dels laterals i de l'interior es van utilitzar pedres més petites, treballades també de manera curosa (AADD, 2016).

El tercer tipus d'aparell, més irregular que el que hem explicat, presenta un treball de la pedra menys curós i una alterança de les filades més barroera, i es troba al petit tram conservat en alçat per

sobre de la planta baixa. En aquest, les pedres van ser escairades i es van alternar els blocs amb lloses planes. De moment no sabem si aquesta part de l'edifici d'aparença més descuidada i de traçat diferent per l'interior, correspon a un remuntat bastit en un moment posterior com sembla indicar el canvi en l'execució.

La intervenció arqueològica va recuperar la cota del paviment original de la planta baixa de l'edifici, colgat ben bé per 1 m de rebliment. El sòl estava format per una capa d'argamassa d'entre 3 i 10 cm de gruix que tenia com a preparació un estrat d'argila i pedres de mides diverses, col·locat per regularitzar la roca natural i crear una superfície més o menys horitzontal i homogènia sobre la qual bastir el paviment. A més, es van identificar les restes de la solera d'una llar formada per lloses poligonals de pedra calcària que amidava 120 cm d'ample per 110 cm de fons, adossada a la cantonada nord-oest de l'edifici.

Els materials arqueològics documentats, bàsicament ceràmica, van permetre datar l'amortització de la torre al segle xv, segurament en un context històric que cal situar poc temps després de la Guerra Civil Catalana que entre 1462 i 1472 va enfrontar Joan II d'Aragó amb la Generalitat (AADD, 2016).

En aquest sentit, els nous treballs d'excavació executats durant la primavera de 2017 han permès confirmar que el recinte primerenc del castell de Vilademàger, a tocar de la torre mestra, estaria en ús ja des del segle x i que l'amortització de tot aquest espai correspondria al segle xv, tal i com apuntaven les conclusions de la intervenció a l'interior de la torre durant els treballs de l'any 2016.

Ara, la intervenció arqueològica realitzada s'inicià amb l'obertura en extensió

del sector més a ponent de la plataforma, al nord de la torre mestra i del mur-contrafort consolidat la primavera del 2016, i es va continuar amb la intervenció de tota la plataforma situada al davant de la torre mestra fins al punt més estret de pas a l'istme. Només va quedar sense intervenir una petita península localitzada a l'extrem nord-oest.

Prèviament a la intervenció arqueològica només es veien sis estructures: la torre mestra, el mur-contrafort que se li adossa, el mur de tancament (abans de l'inici no es coneixia si era un mur carejat per ambdues bandes o un mur de contenció de terres), i parcialment algunes filades exteriors a l'angle sud-oest, així com un mur de contenció de terres que es podia veure des de baix del penya-segat per la banda nord.

Durant els treballs d'excavació es van documentar onze noves estructures, entre les quals una cisterna revestida per l'interior amb morter hidràulic amb enlluït de color vermell i un mur de tanca de més de tres metres d'amplada. Totes les estructures estan construïdes amb blocs de mitjana dimensió carejats per la bandes vistes, amb un reblliment interior de pedruscall i pedres petites i travat tot amb morter de calç.

Al sector sud-oest de la plataforma es van documentar dos murs entrelligats (MR1 i MR2), construïts directament sobre la roca resseguint el cingle, amb un aparell d'*opus spicatum* en la seva primera filada i lligats amb mitja canya de morter de calç. Possiblement aquesta construcció tindria continuïtat amb un altre mur molt malmès (MR19), construït també amb un aparell d'*opus spicatum*, que s'aprecia per la seva cara exterior, que s'adossaria a l'esperó on està construïda la torre mestra, però que avui dia es veu in-

tegrat en el mur-contrafort construït durant una reforma posterior. Aquests murs amiden uns 80 cm d'amplada, dels quals se n'han conservat, en ambdós casos, entre 3 i 5 filades.

Aquesta estructura s'adossa a una altra, també bastida sobre la roca, de forma ovoïdal amb un diàmetre exterior de 5 m, un diàmetre interior de 2,5 m i un mur d'1 m d'amplada, del qual se'n conserven entre 30 i 50 cm d'alçada (entre 4 i 8 filades) (UF22). L'interior d'aquesta estructura presenta un arrebossat amb morter de calç hidràulic enlluït de color vermellós.

L'espai situat entre aquestes estructures i el pas que roman a la zona central l'hem anomenat «recinte 1», malgrat que no té un tancament definit.

Adossada a aquesta estructura ovoïdal s'han documentat diverses estructures: MR4, MR7, MR8 i MR10. MR 4 és una petita estructura que se li adossa per l'oest, de 70 cm d'amplada, bastida també sobre la plataforma de la roca i lligada amb mitja canya de morter de calç tant a la superfície rocosa com a l'estructura ovoïdal, fet que fa pensar en una construcció coetània. Semblant tipològicament a l'anterior, MR 10 és una estructura que se li adossa pel nord, de 70 cm d'ample i 4 filades d'alçada, que uneix la plataforma sobre la qual està bastida l'estructura ovoïdal i la península no excavada (aquest fet impedeix, per tant, conèixer la llargada d'aquesta estructura).

El mur MR7 és una petita estructura muraria de 64 cm d'ample i 70 de llarg en direcció sud-oest a nord-est, de la qual se'n conserven dues filades, construïdes sobre un nivell de reblliment de terra. Similar a l'anterior, el mur MR8 s'interpreta com una banquetta correguda adossada a l'estructura ovoïdal i al mur MR10, de 300 cm de llarg i una amplada variable

d'entre 35 i 80 cm, tot recolzant parcialment sobre la roca on està bastit MR10.

A la zona central hi ha altres construccions muraries. Les més recents són els murs MR5 i MR6, construïts sobre nivells de rebliment o sobre d'altres estructures com MR9 i MR16, que són part d'un recinte anterior (recinte 2), o sobre un nivell d'ús amortitzat coetani al recinte 2, adossats pel seu extrem est a la roca i a l'estructura muraria UF23. MR5 amida 65 cm d'ample i 325 cm de llarg, alhora que MR6 té uns 75 cm d'ample i 250 cm de llarg. Ambdós només conserven dues filades.

Per sota aquestes estructures, com apuntàvem, hi ha una estructura conformada pels murs MR16 i MR9: el primer sembla que seria un mur anterior que uneix els dos afloraments rocosos que emmarquen el vall interior, al qual se li adossa posteriorment un mur amb un angle de 90 graus per tal de conformar un recinte, un cop el vall s'ha reomplert i anul·lat. Aquests murs, que formen aquest nou espai, amiden uns 70 cm d'amplada dels quals se'n conserven entre 4 i 5 filades. L'espai interior restant no fa més de 240 x 300 cm i, malauradament, no s'ha excavat en extensió ja que no es desmuntà el mur posterior (MR5) que el travessa.

Dins aquesta zona central també s'excavà un petit angle massís d'anivellament de la roca, bastit amb carreus i lligat amb morter de calç, al qual s'hi adossa MR16 (MR17), i una banquetta construïda sobre nivells de rebliment a nord del recinte 2, tot resseguint el pany de roca sobre el qual està bastit el mur de tanca (UF23).

El darrer sector intervingut fou la plataforma davantera de la torre mestra, tenint com a límits d'excavació la part més estreta de l'istme que connecta la zona pri-

mitiva i la resta de plataforma on es bas-teix el castell, i el mur més modern que actualment tanca aquest recinte (MR11) i que es resseguit per l'actual camí d'accés.

En tota aquesta àrea s'hi documentà un gran mur de tanca, de tres metres d'amplada (UF23), conservat a nivell de fonamentació, del qual se'n conserven tan sols algunes filades inferiors de les cares exteriors i algunes pedres carejades que haurien servit d'anivellament per al seu basament. Aquest mur, malgrat que no s'ha conservat fins a tocar a la torre mestra, s'hi adossaria per la banda oest i no per la banda est que seria la zona més accessible. A l'est d'aquesta estructura s'hi documentà un doble nivell de rebliment del desnivell i de pavimentació amb morter de calç, adossat entre el mur de tanca citat i l'actual límit de la plataforma, el mur MR11. Per tal de datar aquest darrer mur i aquests nivells d'ús es realitzaren dos sondejos. Els resultats obtinguts de l'excavació dels dos sondejos, d'aproximadament 50 x 50 cm, deixà a la vista que el mur més exterior hauria estat construït en dues fases: una part baixa i estreta com a contenció de les terres de rebliment per a fer-hi el paviment; i un segon tram d'aproximadament un metre d'amplada que recolzaria sobre aquest nivell, tancant així el recinte castral des de l'angle est de la torre mestra en direcció nord, tot travessant l'istme.

5. L'evolució del sector septentrional del castell

5.1. Fase I (segles x-xi)

Amb l'estudi de les restes i l'orografia, podem inferir que en el moment de la fundació d'aquest recinte castral (figura 3)

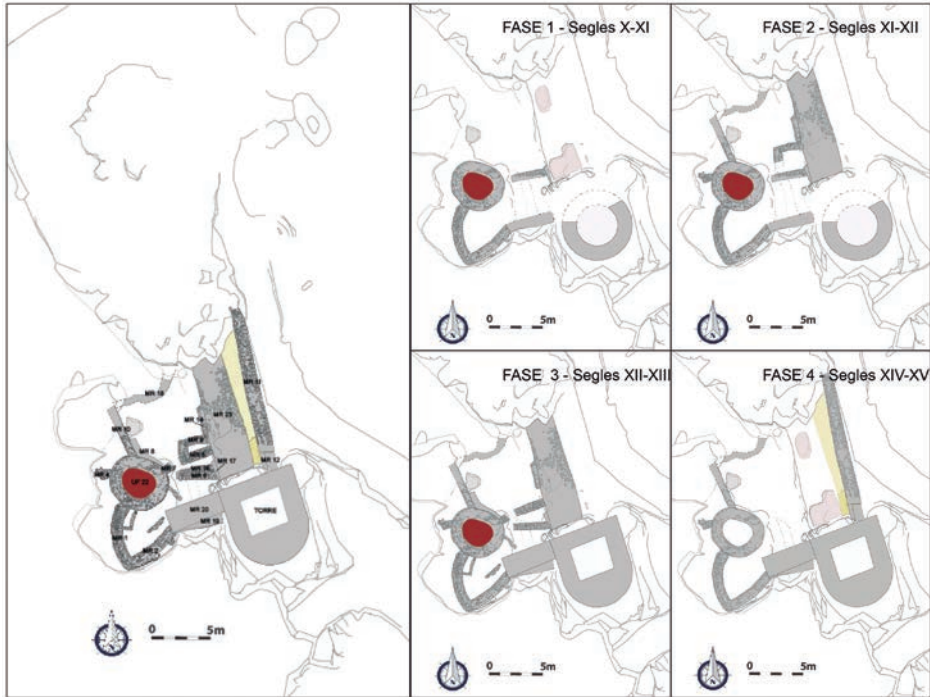

Figura 3. Planta de les fases del castell.

l'espai estaria dividit en dues plataformes, separades per un vall natural d'entre 1 i més de 5 metres d'amplada. Aquest fossat natural se salvaria amb el rebliment de l'espai més estret a la zona de migdia i amb la construcció de dos murs de contenció que, alhora, tindrien una funció de murs de tancament i unirien ambdues plataformes (MR16 i MR19).

En el sector més abrupte, a l'oest de la plataforma, hi trobem l'estructura ovoïdal, construïda arran del marge de la plataforma rocosa i que per aquest motiu segurament presenta aquesta forma irregular. Bastida amb murs d'1 m de gruix i pedres poc desbastades lligades amb morter de calç, aquesta estructura mesura 5 m de diàmetre exterior i s'ha interpretat com a

una cisterna, atès que l'enlluït interior ens indica un ús relacionat amb emmagatzematge de l'aigua. Aquest element és poc comú, fet pel qual no hem trobat paral·lels ni a nivell constructiu ni a nivell formal en altres exemples de castells de cronologies semblants. La majoria d'exemples de cisternes en el context dels comtats catalans són de planta quadrangular, sovint soterrades o excavades a la roca i amb una coberta de volta de canó. Pel que fa als enlluïts rojos, només hem trobat exemples d'aljubs en contextos islàmics amb aquest tipus d'acabat interior. Durant aquesta primera fase també es construeix un petit mur que s'interpreta com a contrafort, a la banda de ponent (MR4) de la cisterna.

Malauradament les estructures principals, com dèiem, estan bastides directament sobre la roca, arran dels penya-segats, cosa que ha impossibilitat la recuperació de material que pogués datar aquestes primeres estructures de forma directa, en no tenir estrats associats als fonaments. Tot i així, el material més antic recuperat als rebliments excavats de la zona central (no s'ha esgotat l'estratigrafia en alguns punts) ens situa un ús primerenc del castell al segle x. No podem demostrar si en el moment de fundació del *castro Uilla de Maier*, al segle x, quan es construeixen les estructures descrites, la torre mestra estaria en funcionament, ja que no s'han pogut documentar ni materials ni estrats relacionats d'aquest moment. En aquest sentit, si apuntem que el recinte localitzat a ponent funcionaria en aquest moment, quan es rebliria el vall, hauríem de pensar que aquesta gran torre circular isolada estaria en ús, un fet habitual en molts dels castells excavats on l'estructura més antiga documentada en moltes intervencions arqueològiques és la torre mestra (Folch, Llinàs i Merino, 2007; Folch et al., 2007).

Finalment, cal destacar que algunes de les estructures que conformarien aquesta fase no han estat acabades d'excavar, com ara el mur (MR18 de contenció de les terres de l'abocament —no sabem si aquest seria una reparació o ampliació posterior ja que no s'ha arribat a excavar els nivells que se li entreguen directament—), o el mur MR10, el qual no s'ha excavat pel seu extrem nord que uneix l'esperó on es basteix l'estructura circular amb l'altre esperó no excavat.

El material recuperat associat a aquesta primera fase (figura 4), més de 1.000 fragments, en gran mesura procedeix dels nivells de rebliment del vall inte-

rior. Aquest context estaria format per gran quantitat de ceràmiques amb cuites reductores (813 fragments), oxido-reductores (227), i amb menor representació d'oxidades (41). També s'han recuperat dos fragments de ceràmica espatulada i dos fragments d'àmfores tardoantigues.

Les ceràmiques comunes cuites a foc reductor i oxido-reductor són de pastes poc depurades i sense recobriments exteriors; la coloració de les ceràmiques és grisa o grisa i marró i es percep abundant desgreixant de quars, tot i que també s'han documentat alguns exemples de ceràmiques oxidades amb les pastes compactes d'un color ataronjat i amb poca o imperceptible presència de desgreixant.

Aquest context dels segles x-xi està representat tipològicament per cossis amb la vora bisellada, algunes gerres amb vessador, sitres, pots i, amb una gran representació, olles amb el llavi arrodonit. Les decoracions de les peces són quasi inexistents, només representades en alguns casos per línies horitzontals paral·leles o ondulades incises que envolten la peça. Els paral·lels més clars i propers per aquests materials els trobem a diversos jaciments de la ciutat de Barcelona, on destaquen alguns conjunts ceràmics datats entre els segles x-xi que presenten ceràmiques en cuita reductora, altres oxidades i espatulades (Beltrán i Revilla, 2000) i a Olèrdola (Roig, 2003-2004).

A banda del material ceràmic en aquest context s'ha recuperat un gran conjunt de fauna, encara pendent d'estudi, fruit de l'abocament intencionat al vall central. També s'han recuperat alguns objectes de ferro, principalment claus i reblons, un cascavell de bronze i fragments de bases umbilicades d'objectes de vidre.

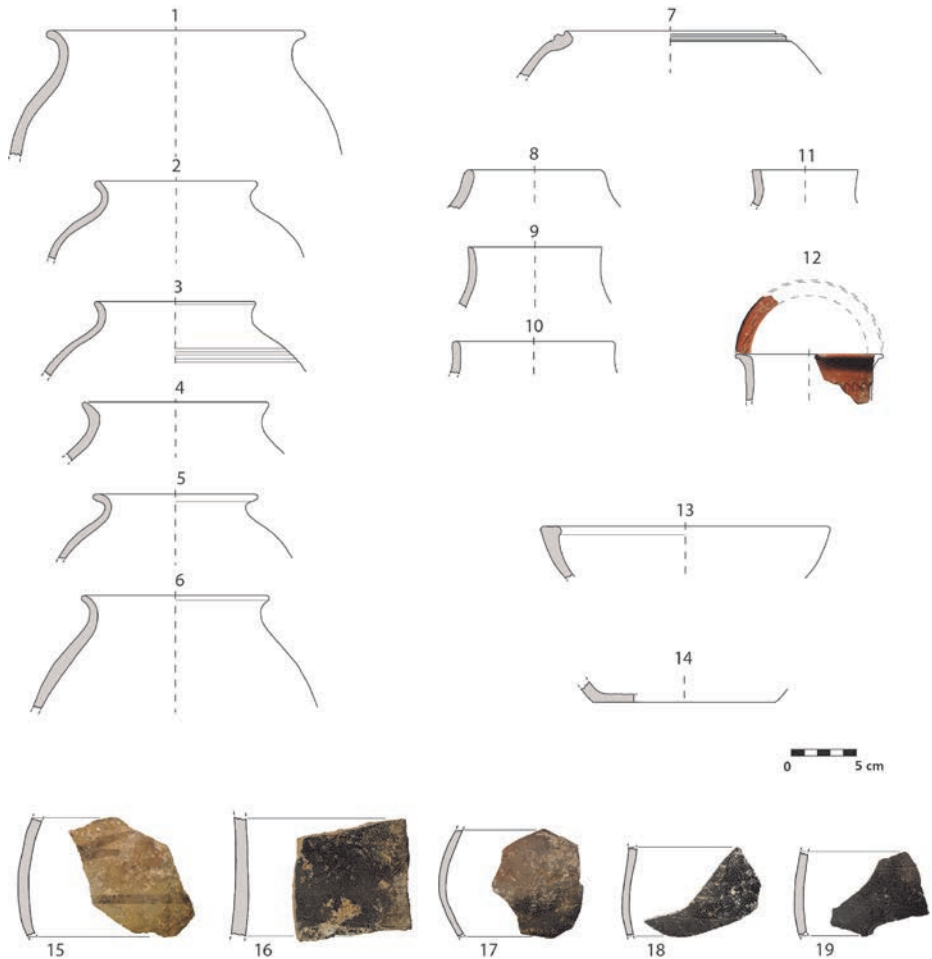

Figura 4. La ceràmica dels segles x-xi.

5.2. Fase II (segles xi-xii)

En aquest segon moment (figura 3), el vall natural interior que faria la funció de fossat en el primer moment d'ús del castell s'acabaria de reblir per tal de guanyar espai útil de circulació i edificació, quan es construiria un mur de pedres lligades amb fang que contindria el rebliment (MR18).

En aquest programa de modificació i ampliació del castell, un cop reblert el vall que havia protegit de forma natural la torre, es projectaria un nou sistema de clausura i protecció del recinte a llevant, amb el gran mur de tancament de més de 3 m d'amplada (UF23). Segurament més estret que en les seves cares vistes, a nivell de fonamentació aquest mur s'adossa als

peus de l'esperó rocós on està bastida la torre mestra, fins al lloc més estret de pas de la península. D'aquesta estructura només se'n conserven algunes pedres de rebliment i anivellació de la roca, en la banda nord-oest tres filades de la cara exterior i les marques de morter de calç dels blocs de pedra perduts sobre la roca. Gràcies als sondejors, també s'ha pogut veure que en la banda nord-est es conserven fins a tres filades de la cara exterior. Durant aquesta fase també es construiria un recinte interior (recinte 2) sobre el rebliment de terres, adossat al nou mur de tanca, tot aprofitant un dels antics murs (MR16) i un nou mur en direcció sud-est a nord-oest (MR10), de la cisterna cap a una petita plataforma no excavada, arran del límit del cingle que tancaria tot aquest primer recinte. Com hem apuntat a l'apartat an-

terior, en aquest segon moment la cisterna encara seguiria funcionant.

D'aquesta segona fase s'han recuperat més de 960 fragments de ceràmica i una gran quantitat de fauna, sobretot procedent de la zona central, fruit de l'abocament de runa i deixalles per tal d'acabar de reblir el vall interior i guanyar espai de circulació, tot constituint la base per a la construcció de noves estructures. Val a dir que no s'esgotà l'estratigrafia en aquest punt central. Aquests contextos estarien formats per ceràmiques comunes amb cuites principalment reductores (822 fragments) i en menor mesura oxidants (16) o també oxidants (123), amb algun fragment d'àmfora.

El material més representatiu del conjunt (figura 5) són les ceràmiques comunes cuites a foc reductor, de pastes de-

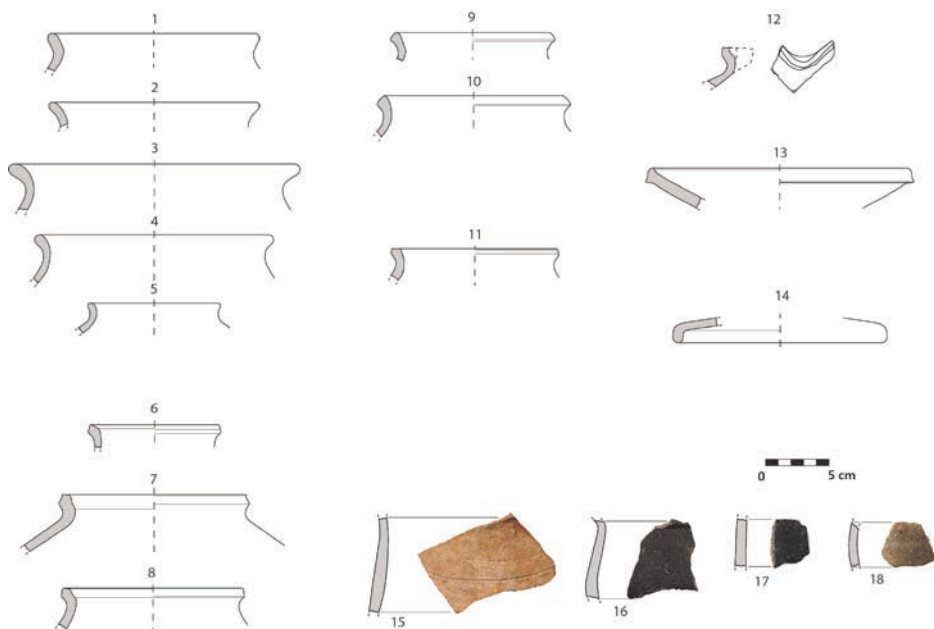

Figura 5. La ceràmica dels segles XI-XII.

purades i sense recobriments exterior. Estan representades tipològicament per olles, gerres i cossis amb la vora arrodonida, bisellada o amb encaix per a tapadora. També s'han recuperat alguns exemplars de tapadores. Les pastes són compactes i de color gris fosc o clar, amb desgredant de quars visible i les decoracions habituals del moment, principalment línies incises horitzontals paral·leles que envolten la peça, línies que s'encreuen en forma triangular o formant meandres, així com cercles estampats entre bandes en alguns casos.

La fauna recuperada d'aquest context és molt variada i abundant. A l'espera d'un estudi exhaustiu, podem avançar que està representat per fauna tant domèstica com de caça i amb una varietat d'espècies i edats molt àmplia. El consum i tractament de la fauna es pot observar per les marques de tall i descarnament visibles, així com en els canvis de coloració fruit del seu processament al foc.

Pel que fa a d'altres materials, al context de l'abocador només s'han recuperat alguns elements i fragments de ferro corresponents a claus o possibles estreps, així com fragments de vidre, un dels quals correspon a una vora de color groguenc procedent dels nivells d'anivellament del terreny, previs a la construcció del mur de tanca (UF23).

5.3. Fase III (segles XII-XIII)

En un moment que cal situar entre mitjans del segle XII i inicis del segle XIII (figura 5) es realitzaria un nou programa de reformes a l'interior de l'espai. Ara s'amortitza el recinte interior (recinte 2) i s'aixeca la cota de circulació amb un nou rebliment generalitzat. Sobre aquest rebliment es basteixen dos murs quasi

paral·lels entre ells (MR5 i MR6) que recolzen sobre l'antiga estança, així com una banquetta (MR8) adossada a la cisterna i al mur MR10, o encara un petit mur (MR7) que s'adossa també a la cisterna. La funcionalitat d'aquests murs en la zona central és força incerta, ja que no tanquen cap espai, com podria ser un àmbit, ni cap recinte. El fet que estiguin arrasats a una mateixa cota dificulta la seva interpretació, atès que no ens permet determinar ni la seva alçada ni si tindrien alguna funció de reforç d'altres estructures.

Durant aquesta etapa de reformes sabem que l'espai que circumden els murs MR1, 2 i 3 (recinte 1) estaria en funcionament, atès que el nivell d'ús documentat com a paviment s'ha pogut datar en aquest moment de finals del segle XII i el XIII, gràcies al material ceràmic i a la recuperació d'un diner de la corona catalano-aragonesa de temps d'Alfons I (1162-1196), localitzat entre els nivells d'anivellació de la roca per a fer-hi el paviment. Cal destacar que com a material d'anivellació dels solcs naturals de la plataforma es van utilitzar diversos fragments de teules àrabs (corbes); aquest fet podria indicar que en algun moment anterior s'hauria destruït algun sistema de coberta que usava aquestes teules, possiblement relacionat amb la conducció de les aigües pluvials vers la cisterna. Aquesta hipòtesi coincideix amb la cronologia d'amortització de l'estructura d'emmagatzematge i, per tant, es pot interpretar que s'ha realitzat el desmuntatge o reutilització d'aquests materials per d'altres fins.

Malgrat que desconeixem amb exactitud el moment de desús de la cisterna, hauríem de situar-lo aproximadament a mitjans del segle XIII, ja que el poc material ceràmic recuperat en el primer nivell de runa i enderroc del seu interior sembla

datar d'aquest moment. A més, la inexistència de teules en cap dels nivells d'amortització i enderroc posteriors podria fer pensar que ja està en desús i, per tant, no requereix cap sistema de conducció d'aigües. Cal afegir que a tots els nivells datats al segle XIII que hom documenta al castell s'han trobat diversos fragments de l'enlluït interior, alhora que ni els nivells precedents ni els posteriors no en contenen, fet que indica que aleshores ja estaria en desús i possiblement en fase d'enderroc.

En aquest mateix moment suposem que l'antiga torre es reformaria i reforçaria per la seva cara nord, amb l'edificació d'un parament quadrangular que englobava l'edifici circular anterior i la construcció d'un nou mur de tanca que podria servir alhora de contrafort de la torre mestra. Aquest mur (MR20), de dos metres d'ample, 4,60 m de llarg en direcció sud-oest resseguint el penya-segat i 5 m d'alçada, està perfectament adossat a l'angle oest de la torre mestra i presenta el mateix aparell constructiu, cosa que suggereix que correspondria a un mateix moment. A més, la construcció d'aquest mur, que retalla clarament estrats més antics, així com la reestructuració de la torre mestra, podrien vincular-se a l'ensorrament d'aquesta part del castell, possiblement per causa de l'esclatxa situada entre ambdues plataformes. Aquest fet es comprova en veure com aquest contrafort imbuïx part del mur de tanca anterior (MR19, construït amb *opus spicatum*) i pel fet que aquest nou mur s'edifica amb un mig arc per unir les roques, tot salvant el buit.

Contemporàniament, o just en un moment immediatament posterior, sembla que també s'amortitzaria l'antic mur de tanca (MR23), en coincidència amb les reformes de la torre mestra. Als nivells

d'amortització de l'antic mur de tanca ment s'ha recuperat una moneda de Jaume I (1213-1276), d'on es pot inferir que com a molt tard a finals del segle XIII aquest mur deixa d'estar en ús.

Aquest moment del segle XIII coincideix amb moltes reformes de castells i torres a Catalunya, com per exemple les que es documenten aleshores al castell de Montsoriu (Arbúcies) (Font, Tura i Rueda, 2007) i al castell de Sant Iscle (Vidres) (Llinàs, 2016), on s'edifiquen nous elements defensius.

D'aquest context s'han recuperat quasi 600 fragments ceràmics, representats per ceràmiques reduïdes principalment (526), en cuites oxido-reduïdes (44), oxidades (3) i alguns fragments de ceràmiques vidriades (10).

Les ceràmiques més representades en aquesta fase (figura 6) són cuites a foc reductor, presenten pastes compactes i depurades, amb força presència de quars, de color gris fosc i sense recobriment exterior. Tipològicament aquest conjunt està representat per olles, gerres i cossis amb la vora recta, amb bisell o amb encaix per a tapadora. Les decoracions segueixen sent molt senzilles i es caracteritzen per línies incises que envolten la peça, d'altres que es creuen en forma triangular o formant meandres.

És ara al segle XIII quan apareixen per primera vegada les ceràmiques vidriades, trencant així l'exclusivitat de la ceràmica comuna pròpia de l'etapa precedent, amb la presència de tres fragments amb coberta verda i melada. Aquestes ceràmiques presenten cuites a foc oxidant o reductor, pastes força depurades i compactes, i es caracteritzen per un repertori formal diversificat.

Els paral·lels més propers per aquest conjunt de material ceràmic del segle XIII els trobem al jaciment terrissaire de

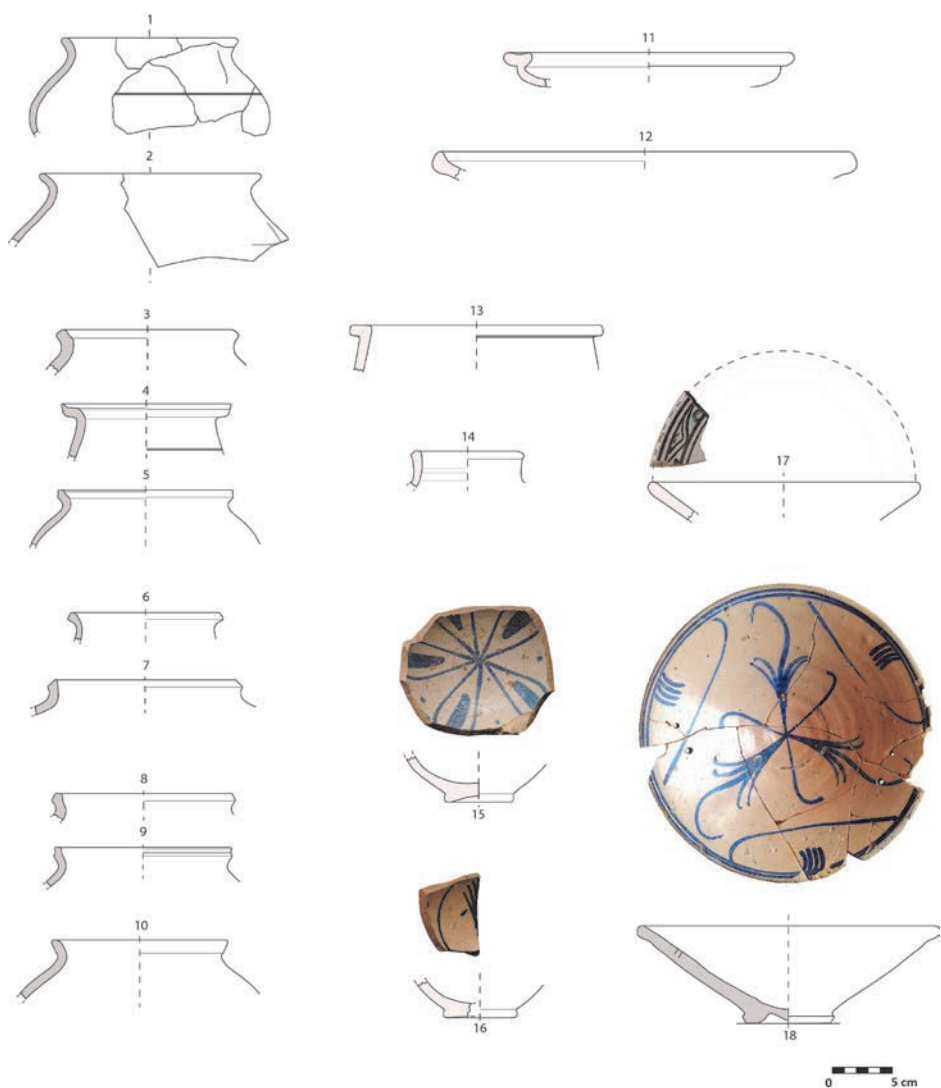

Figura 6. La ceràmica dels segles XIII-XV.

Cabrera d'Anoia (Travé, 2009; López Mullor, 2009), a la granja cistercenca d'Ancosa (Bolós i Mallart, 1984), al castell de Boixadors o Santa Maria de Rubió (López Mullor, 1997, 1998), així com al

castell de Mediona, al de Lavit o a d'altres casos que són pròxims (López Mullor, 2009).

Durant aquesta fase la presència de fauna és molt menor que en les fases pre-

cedents i només s'han recuperat alguns fragments de ferro i de vidre que no aporten massa informació.

5.4. Fase IV (segles XIV-XV)

Durant aquesta darrera fase (figura 3) seguirien en funcionament diverses estructures interiors i els murs perimetrals anteriorment citats.

Malgrat que no s'ha pogut datar amb exactitud per la manca de recuperació de materials que ens adscriuiguin a una cronologia, possiblement en un moment poc posterior a l'amortització del gran mur de tanca (UF23), es construiria un nou mur a llevant (MR11) en dues fases consecutives: primer es construiria una fonamentació per suportar les terres de rebliment entre aquest, l'antic mur (UF23) i la roca sobre la qual estaria edificat; posteriorment es construí la segona fase i definitiva del mur, d'1 m d'amplada i que faria la funció de tancament de la plataforma, des dels peus de la torre mestra pel seu angle nord-est fins a les roques de l'entrada de l'istme. Aquest nou mur de tanca (MR11) en algun moment indeterminat patí un despenjament a tocar del basament de la torre i fou reparat. Malauradament no s'ha recuperat cap material que indiqui una cronologia més acurada.

Hauria estat ja al segle xv quan la resta de les estructures interiors d'aquest recinte s'amortitzaren i es colgaren dins un programa de desmuntatge, atès que totes es troben arrasades a un mateix nivell. Aleshores només quedaren per sobre de la cota d'amortització la torre mestra, el mur contrafort i el mur perimetral MR11.

Hem de tenir en compte que en aquest moment el castell ja no té el seu centre neuràlgic al voltant d'aquesta torre, sinó que la majoria d'edificacions i es-

pais útils s'haurien desplaçat cap al nord, a l'altra banda de l'església de Sant Pere. I això en el marc del nou recinte murat que envolta tot l'esperó del conjunt, amb el cementiri, la rectoria, la casa senyorial, l'església i la torre.

Els materials recuperats durant la intervenció del 2016 a l'interior de la torre mestra ens indiquen que va ser vers finals del segle xv, coincidint amb la fi de la guerra civil catalana, quan deixarà d'utilitzar-se aquest espai.

El conjunt de material ceràmic recuperat d'aquesta darrera fase (figura 6) d'enderroc i amortització del castell està format per més de 2.000 fragments, un bon conjunt de ceràmiques datades entre el segle xiv i xv que presenten paral·lels clars a d'altres jaciments de Catalunya. Aquests contextos presenten ceràmiques reduïdes principalment (1.724), així com cuites oxido-reductores (189), oxidades (11), vidriades o esmaltades (37+4) o vidriades en verd i manganès (3) i blaves (8).

Són majoritàries les ceràmiques comunes cuites a foc reductor, de pastes compactes, poc depurades, amb presència de desgredant de quars i sense recobriments exterior. Tipològicament les formes més representatives d'aquest conjunt són olles, poals i gibrells amb les vores rectes, amb bisell, arrodonides o amb encaix per a tapadora i gerres. Pel que fa a les decoracions segueixen sent simples, amb línies incises que envolten la peça, que s'encreuen o que formen meandres.

En aquests segles destaquen les ceràmiques vidriades, en verd i manganès o blanc i blau que apareixen amb profusió al castell de Vilademàger, on s'ha documentat un repertori amb paral·lels amb els materials del segle xv de Barcelona (Beltran, 1997). Aquest context està for-

mat bàsicament per escudelles, plats i morters.

En aquesta darrera fase, dins el conjunt de material recuperat, cal destacar la presència de diferents objectes de ferro, com reblons, claus, fragments de ferradura i un aplic.

6. Conclusions

En els darrers anys, l'excavació de diversos castells catalans ha permès començar a entendre com eren aquestes fortificacions als seus moments inicials, en la primera època comtal, durant els segles x i xi. Hi ha contribuït de forma decisiva l'ús d'una metodologia adequada per aquests registres altmedievals, amb l'aplicació de datacions radiocarbòniques, d'estudis bioarqueològics i un millor coneixement dels materials ceràmics.

En el cas del recinte sobirà del castell de Vilademàger la intervenció de 2016 ja va proporcionar unes dades molt interessants que la campanya de 2017 ha permès ampliar, alhora que s'ha pogut estudiar amb més detall la seva evolució entre els segles x i xv. I això tant a nivell morfolò-

gic, en documentar un bon conjunt d'estructures, com a nivell de material arqueològic, en recuperar bons contextos que abasten tota l'Edat Mitjana i que poden servir de referents per tota aquesta zona de l'Anoia.

Durant els seus temps inicials, el castell presenta una evolució molt similar a d'altres castells de Catalunya. Als segles x-xii té una fisonomia força senzilla, on destaca la torre mestra de planta circular, una muralla que tancaria l'accés per ponent, un mur de tancament amb *opus spicatum* que protegiria el castell per llevant i una cisterna de forma ovoïdal.

Al segle xiii s'amortitzen algunes estructures i es projecten diversos canvis en la fisonomia del castell, que funcionaran durant tot el segle xiv i part del segle xv. La torre circular es remodelaria en aquest moment per presentar una forma quadrada en la seva banda nord, alhora que es construeix un nou mur de tancament a ponent de l'anterior i que es reforça la muralla adossada a la torre per l'oest.

Finalment en un moment avançat del segle xv s'amortitza el castell, segurament en el context de la Guerra Civil Catalana.

Referències bibliogràfiques

- AADD (1992). «La Llacuna. Castell de Vilademàger». A: *Catalunya Romànica, vol. XIX. El Penedès. L'Anoia*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, 429-430.
- AADD (2016). *Memòria valorada. Treballs de recerca arqueològica, consolidació i adequació de les estructures del recinte sobirà del castell de Vilademàger*. Barcelona: SPAL.
- BATET I COMPANYY, Carolina (1996). *Castells termenats i estratègies d'expansió comtal. La Marca de Barcelona als segles x-xi*. Vilafranca del Penedès: Institut d'Estudis Penedesencs.

- BELTRÁN, Julia (1997). «La ceràmica localitzada a l'extradós de les voltes de la Pia Almoina de Barcelona». A: GONZÁLEZ, Antoni (dir.). *Ceràmica medieval catalana. Quaderns científics i tècnics* 9. Barcelona: Diputació Provincial de Barcelona, 235-253.
- BELTRÁN, Júlia; REVILLA, Èmili (2000). «La ceràmica grisa amb decoració impresa a Barcelona». A: *Actes del Congrés Internacional Gerbert d'Orlac i el seu temps. Catalunya i Europa a la fi del primer mil·lenni*. Vic-Ripoll: Eumo editorial, 475-491.
- BOLÓS I MASCLANS, Jordi; MALLART, Maria Lourdes (1984). «La ceràmica grisa de la granja cistercenca d'Ancosa». A: *Acta historica et archaeologica mediaevalia. Ceràmica grisa i terrissa popular de la Catalunya medieval. Annex n. 2*. Barcelona: Universitat de Barcelona, 63-80.
- CATALÀ, Pere (1997). «Castell de Vilademàger». A: *Els castells catalans, vol. V*. Barcelona: Rafael Dalmau editor, 429-432.
- COLL I RIERA, Joan Manuel; ROIG I BUXÓ, Jordi (2000). «Consideracions entorn de la ceràmica de cuina al Vallès: de l'Antiguitat Tardana a la fi de l'any mil». A: *Congrés Internacional Gerbert d'Orlac i el seu temps. Catalunya i Europa a la fi del primer mil·lenni*. Vic-Ripoll: Eumo editorial, 457-474.
- FOLCH, Cristian; LLINÀS, Joan; MERINO, Jordi (2007). «Excavacions arqueològiques al castell de Malavella (Caldes de Malavella, La Selva) (segles x-xiv)». A: *III Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya* vol. II. Sabadell: ACRAM, 442-449.
- FOLCH, Cristian; LLINÀS, Joan; MONTALBÀN, Carme; RAMÍREZ, Alonso; SUREDA, Marc (2007). «Torcafelló (Maçanet de la Selva): un castell dels segles xi-xiii a la Selva». A: *III Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya* vol. II. Sabadell: ACRAM, 758-769.
- FONT, Gemma; TURA, Josep Maria; RUEDA, Josep (2007). «El castell de Montsoriu (Arbúcies, Sant Feliu de Buixalleu, La Selva)». *Tribuna d'Arqueologia* 2007, 249-274.
- GIBERT, Jordi (2018). *L'expressió material del poder durant la conquesta comtal. Esglésies, castells i torres a la Catalunya Central (segles x-xi)*. La Pobla de Claramunt: Premi Gumersind Bisbal i Gutsems 2017, col·lecció Claramonte.
- GIMÉNEZ, Enrique (2005). «Conflicto armado con Francia y guerrilla austracista en Cataluña (1719-1720)». *Hispania: Revista española de historia*, 65 (20), 543-600.
- LACUESTA, Ramon; et al. (coord. 1990). «Església de Sant Pere de Vilademàger. La Llacuna». A: *Memòria 1985-1989: Com i per a qui restaurarem: Objectius, mètodes i difusió de la restauració*. Barcelona: Diputació de Barcelona, Servei del Patrimoni Arquitectònic Local, 340-348.
- LÓPEZ MULLOR, Alberto; BELTRÁN, Júlia (2009). «La ceràmica utilitària de los siglos XII al XIV en la provincia de Barcelona». A: *Actas del VIII Congreso Internacional de Cerámica Medieval en el Mediterráneo*. Ciudad Real: Asociación Española de Arqueología Medieval, 489-508.
- LLINÀS, Joan (2016). «Excavacions arqueològiques al castell de Sant Iscle (Vidreres, La Selva). Campanyes 2014-2015». A: *XIII jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*. Banyoles: Generalitat de Catalunya, 297-303.
- MARTÍ, Ramón (1992). «La primera expansió comtal a ponent del Llobregat». A: *Catalunya Romànica, vol. XIX. El Penedès. L'Anoia*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, 28-35.
- (1995). «Territori en transició al Pirineu medieval». A: *Actes del III Curs d'Arqueologia d'Andorra*. Andorra: Govern d'Andorra, 37-83.
- (2004). «La defensa del territori durant la transició medieval». A: *I Congrés: els castells medievals a la Mediterrània Nord-Occidental*. Arbúcies: Museu Etnològic del Montseny, 89-114.
- MIQUEL, Júlia (2000). «El llinatge dels Cervelló». *Resclosa - Història Medieval*, 4, 33-52.
- ORDEIG, Ramon (1999). *Catalunya Carolíngia. Els comtats d'Osona i Manresa IV*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- PUIG I USTRELL, Pere (1995). *El Monestir de Sant Llorenç del Munt sobre Terrassa. Diplomataris dels segles x-xi*. Barcelona: Fundació Noguera.
- RIBAS I CALAF, Benet (1990). *Història de Montserrat (888-1258)*. Barcelona: Curial Edicions Catalanes.

- RIUS SERRA, José (1947). *Cartulario de Sant Cugat del Vallès*. Barcelona: CSIC.
- ROIG I BUXÓ, Jordi (2004). «Primeres dades sobre la ceràmica medieval d'Olèrdola (Alt Penedès)». *Del Penedès*, 7, 51-64.
- UDINA MARTORELL, Federico (1947). *El Llibre Blanch de Santes Creus. Cartulario del siglo XIII*. Barcelona: CSIC.
- VALLS I PRAT, Marcel·lí (1984). *Cronologia històrica de la Llacuna*. Capellades.